

پهنه‌بندی جاذبه‌های گردشگری روستایی به منظور برنامه‌ریزی توسعه آن در شهرستان خلخال

احمد رحیمی* - دانش‌آموخته دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
منوچهر آقایی‌هشجین - دانش‌آموخته دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران.
سید توسل اقدسی‌گهراز - دانش‌آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی توریسم، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران.
سپه‌یلا ملک‌پورهشجین - دانش‌آموخته دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۷ اسفند ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۳۰ خرداد ۱۴۰۳

چکیده

مقدمه: گردشگری روستایی امروزه یکی از مردمی‌ترین اشکال گردشگری محسوب می‌شود بطوریکه اغلب گردشگران از انواع تفریحات روستایی و محیط‌های کشاورزی برخوردار می‌گردند. بر این اساس گردشگری روستایی می‌تواند موجب رشد اقتصادی و تنوع فعالیت‌ها و نیز ایجاد اشتغال و درآمدزایی برای ساکنان روستایی با جذب مازاد نیروی انسانی گردد و خود به یکی از فرصت‌های توسعه همه‌جانبه روستایی منجر شود. شرایط محیطی طبیعی همراه با ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی محیط‌های روستایی موجب تنوع روستاها و در نهایت خلق جاذبه‌های متنوع اکوتوریستی و توریسم فرهنگی گردشگری روستایی را به بازدید از این نواحی علاقه‌مند می‌سازد.

هدف پژوهش: هدف اصلی تحقیق حاضر، رتبه‌بندی انواع جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی، روستاهای نمونه، بخش‌های سه‌گانه شهرستان و در نهایت ارائه راهکارهای توسعه گردشگری می‌باشد.

روش‌شناسی تحقیق: تحقیق حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر پژوهشی توصیفی - تحلیلی است، به گونه‌ای که جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از روش اسنادی - کتابخانه‌ای و با توجه به شناخت چندین ساله نگارنده و انجام طرح‌های متعدد پژوهشی و عمرانی در سطح ناحیه از سال ۱۳۶۷ تاکنون و مشاهده و ثبت قابلیت‌ها و جاذبه‌های اکوتوریستی و فرهنگی ناحیه از روش مطالعات میدانی استفاده شده است.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: محدود مورد مطالعه شهرستان خلخال در استان اردبیل است.

یافته‌ها و بحث: از نظر اولویت‌بندی روستاها بر حسب تعداد انواع جاذبه‌ها و رتبه هریک از آنها که بین یک تا شانزده رتبه‌بندی شده‌اند روستاهای با تعداد جاذبه‌های ۲۰-۱۵ با رتبه یک در اولویت اول، روستاهای با ۱۰-۱۵ جاذبه با رتبه دو در اولویت دوم و روستاهای با تعداد ۵-۱۰ جاذبه با رتبه سه در اولویت سوم و روستاهای با ۱-۵ جاذبه با رتبه چهار در اولویت چهارم برنامه‌ریزی توسعه گردشگری قرار دارند. که ۸۲/۴ درصد از روستاهای بخش خورش رستم در رتبه اول و دوم قرار گرفته‌اند و این در حالی است که تنها ۴۲/۱ درصد از روستاهای بخش شاهرود و ۶۶/۶ درصد روستاهای بخش مرکزی در رتبه‌های اول و دوم قرار گرفته‌اند که بایستی در برنامه‌ریزی‌ها مورد توجه قرار گیرند.

نتایج: شهرستان خلخال دارای قابلیت‌ها و جاذبه‌های گردشگری متنوعی می‌باشد که به نظر می‌رسد با برنامه‌ریزی و مدیریت بهینه می‌توان ضمن جذب گردشگران زیاد به این شهرستان زمینه توسعه گردشگری و توسعه روستاهای شهرستان را فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: پهنه‌بندی، جاذبه‌های گردشگری روستایی، برنامه‌ریزی توسعه، شهرستان خلخال.

مقدمه

گردشگری روستایی امروزه یکی از مردمی‌ترین اشکال گردشگری محسوب می‌شود براساس گزارش سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در ایالات متحده آمریکا در سال ۲۰۰۴ بیش از ۷۶ درصد جمعیت از انواع تفریحات روستایی و محیط‌های کشاورزی برخوردار گردیده‌اند (شارپلی، ۱۳۸۰: ۵). گردشگری روستایی یکی از فرصت‌های توسعه همه جانبه روستایی محسوب می‌شود (سقای، ۱۳۸۲: ۲). اگر گردشگری روستایی را به فعالیت‌ها و گونه‌های مختلف گردشگری در محیط‌های مختلف روستایی و پیرامون آنها که در بردارنده آثار مثبت و منفی برای محیط زیست روستا، انسان و طبیعت است (سقای، ۱۳۸۲: ۱۱۲). تعریف نماییم گردشگری روستایی می‌تواند زمینه‌های مختلف فعالیت‌های گردشگری مانند؛ بازدید از سکونتگاه‌ها، رویدادها، جشنواره‌ها، ورزش‌ها و تفریحات گوناگون روستایی را در بر گیرد (soteria des, 2002: 612). به نظر متولیان امور گردشگری در آغاز قرن بیست و یکم انقلابی در گردشگری رخ می‌دهد، انقلابی که امواج آن در اقصا نقاط جهان اثر گذار خواهد بود.

شناخت توان‌های طبیعی و انسانی هر ناحیه این امکان را فراهم می‌سازد تا براساس وضع موجود و توان آن ناحیه برنامه‌ریزی به منظور توسعه انجام داد با توجه به اینکه روستاهای شهرستان خلخال از جاذبه‌های متنوع و گوناگون گردشگری برخوردار است برای توسعه و گسترش گردشگری و کمک به رشد و توسعه اقتصادی، افزایش درآمد، بالا بردن سطح اشتغال، جلوگیری و کاهش مهاجرت، کمک به مهاجرت معکوس و ... لازم است ضمن شناسایی انواع جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی و رتبه‌بندی هر یک از آنها و نیز روستاهای شهرستان بر حسب انواع جاذبه‌ها و همچنین بخش‌های مرکزی، شاهرود و خورش رستم، اولویت‌بندی نقاط روستایی و نیز بخش‌های شهرستان که می‌تواند به توسعه گردشگری و توسعه روستایی و کل شهرستان منجر شوند اشاره نمود.

براساس نتایج مطالعات صورت گرفته در سطح شهرستان روستاهای برندق، کزج، سوسه‌باب، نسا، مره جین، شمس‌آباد و آل هاشم به ترتیب با رتبه‌های یک تا چهار و بین نوزده تا پانزده جاذبه در اولویت برنامه‌ریزی قرار دارد و بخش خورش رستم نیز اعم از جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی با متوسط ۱۳/۱ سرانه روستاهای بخش با رتبه یکم در اولویت برنامه‌ریزی توسعه گردشگری در سطح شهرستان قرار دارد. وجوه تمایز انواع جاذبه‌های گردشگری روستایی براساس تعریف گردشگری روستایی خالق جاذبه‌هایی است که گردشگران روستایی را به بازدید از این نواحی علاقه مند می‌سازد و آنها را هر چند گاهی به مسافرت به این نواحی وا می‌دارد (رضوانی، ۱۳۷۴: ۱۰۵).

گردشگری روستایی را می‌توان از دو منظر مورد توجه قرار داد. از یک سو محیط‌های روستایی این فرصت را مهیا می‌کند تا گردشگران فارغ از هیاهوی شهری و سیطره فناوری در بطن سنتی روستا زمانی را به فراغت بگذرانند و از دیگر سو در کنار آن اقتصاد روستایی وابسته به زمین می‌تواند راه‌های تنفس دیگری را نیز تجربه کند و می‌تواند آثار اقتصادی مهمی داشته باشد و به نوعی می‌تواند به کند شدن روند تخلیه سکونتگاه‌های روستایی و جریان مهاجرت جمعیت روستایی کمک کند (پاپلی یزدی و سقای، ۱۳۸۵: ۲۰۲-۲۰۱).

توسعه گردشگری روستایی در راستای اقدام دولت‌ها و به عنوان یکی از راهبردهای توسعه نواحی روستایی صورت می‌گیرد (Gilg, 1988: 109). گردشگری روستایی در فضاهایی شکل می‌گیرد که ویژگی‌های سنتی بیشتری نسبت به محیط‌های شهری دارند یعنی هر چه روستا سنتی‌تر باشد گردشگران بیشتری را به خود جلب می‌کند منتها گاه برای اینکه روستا سنتی جلوه کند باید سرمایه‌گذاری کرد و با بازسازی ساختمان‌ها و تأسیسات آن را در وضعیت عصر سنت و کشاورزی قرار داد (پاپلی یزدی و سقای، ۱۳۸۵: ۲۰۶-۲۰۵). توجه به موضوع توریسم روستایی از دهه‌های ۱۹۵۰ میلادی به بعد گسترش یافت و در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی بیشتر در زمینه اقتصاد توریسم روستایی مورد توجه قرار گرفت (قادری، ۱۳۸۲: ۱۲۶).

تا به حال برنامه‌ریزان در کشورهای مختلف با ارائه راهبردها و راهکارهای گوناگون، در فراهم کردن زمینه جذب توریست و گسترش فعالیت‌های توریستی انجام داده‌اند. گردشگری روستایی از دو جنبه، فعالیت گسترده جهانی و نقش آن بر توسعه سیاست‌های منطقه‌ای و محلی دارای اهمیت است (رحیمی، ۱۳۸۱: ۲۲۶). در کل گردشگری روستایی، گردشگری کشاورزی را در بر می‌گیرد و به تبع آن ارائه انواع خدمات را شامل می‌شود (شریف‌زاده، ۱۳۸۰: ۵۴).

گردشگری روستایی می‌تواند به کلیه فعالیت‌ها و خدماتی گفته شود که به وسیله کشاورزان، مردم و دولت‌ها برای تفریح، استراحت و جذب گردشگران و نیز فعالیت‌هایی که به وسیله گردشگران در نواحی روستایی صورت می‌گیرد و می‌تواند شامل گردشگر طبیعی، فرهنگی، کشاورزی و مزرعه شود (Bridenhan, 2004: 1).

گردشگری روستایی در دو رویکرد ابزاری برای توسعه پایدار و پراکنش و توزیع به منظور محافظت از سرمایه‌ها و منابع توریستی دنبال می‌شود (افتخاری، ۱۳۸۹: ۸).

ایران از یک جغرافیای فرهنگی غنی نظیر؛ زبان و گویش‌های محلی متنوع و مختلف، پوشش و لباس متنوع، انواع غذاهای محلی، موسیقی، آداب و رسوم، صنایع دستی، فعالیت‌های کشاورزی متنوع، بازارهای محلی و ... و محیط جغرافیایی طبیعی متنوع مانند؛ دریا، تالاب، استخر، غار، آبشار، رودخانه، اقلیم خاص محلی، پوشش جنگلی و مرتعی، چشمه، ارتفاعات و ... برخوردار است این فرهنگ غنی و متنوع با مهاجرت روستائیان به شهرها و بویژه شهرهای بزرگ به تدریج در فرهنگ شهری ادغام شده و تنوع و گوناگونی خود را از دست می‌دهد. بهترین محل برای کنجکاوی و مشاهده این فرهنگ متنوع، محیط‌های روستایی است بنابراین شناسایی روستاهای با توان گردشگری و ایجاد تسهیلات برای گردشگری در این نواحی و تبلیغ آنها می‌تواند زمینه توسعه گردشگری روستایی را فراهم آورد و می‌بایستی در اولویت اول برنامه‌ریزی گردشگری روستایی قرار گیرد (کارگر، ۱۳۸۶ : ۱۵۱-۱۵۰).

روش پژوهش

تحقیق حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر پژوهشی توصیفی - تحلیلی است، به گونه‌ایی که جهت جمع آوری داده ها و اطلاعات از روش اسنادی - کتابخانه‌ایی و با توجه به شناخت چندین ساله نگارنده و انجام طرح‌های متعدد پژوهشی و عمرانی در سطح ناحیه از سال ۱۳۶۷ تاکنون (مولایی‌هشجین؛ ۹۰-۱۳۶۹) و مشاهده و ثبت قابلیت‌ها و جاذبه‌های اکوتوریستی و فرهنگی ناحیه از روش مطالعات میدانی استفاده شده است.

علیرغم شناخت و آگاهی کافی از جاذبه‌های توریستی به منظور شناخت انواع جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی گردشگری در سطح شهرستان و امکان رتبه‌بندی روستاها و نیز بخش‌های شهرستان تعداد ۴۸ روستای قابلیت دار از نظر گردشگری انتخاب گردید که ۳۳/۸ درصد از کل روستاهای شهرستان را شامل می‌شود.

۵۷/۶ درصد از روستاهای بخش شاهرود، ۳۶/۲ درصد از روستاهای بخش خورش رستم و ۱۹/۴ درصد از روستاهای بخش مرکزی جهت تحقیق حاضر انتخاب و پرسشنامه در آنها تکمیل گردید:

جدول ۱. توزیع روستاهای نمونه در شهرستان خلخال به تفکیک بخش

شرح	تعداد دهستان	تعداد آبادی دارای سکنه	تعداد روستاهای نمونه	درصد روستاهای نمونه	نام روستاهای نمونه
بخش مرکزی	۳	۶۲	۱۲	۱۹/۴	سوسه‌باب، ال هاشم، لمیر، مجره، اندبیل، کلار، زاویه سادات، ترزنق، خانقاه سادات، ترازوج، آق بلاغ، خمس
بخش شاهرود	۳	۳۳	۱۹	۵۷/۶	لرد، تیل، ماجولان، اسبو، درو، جلال آباد، دیز، قشلاق دیز، قشلاق گیلوان، دیلم ده، خانقاه گیلوان، اسکستان، میان رودان، گیلوان، طهارم دشت، کهیل، تازه کند گلوزان، اندرق، تازه کند گندم آباد
بخش خورش رستم	۲	۴۷	۱۷	۳۶/۲	برندق، کزج، نسا، مره جین، شمس آباد، نوده، آفسو، دایوکنندی، دیز، سفیدآب، نمپیل، سجه‌رود، هشی، توستان، کشاب، زاویه جعفرآباد، کرنق
جمع شهرستان	۸	۱۴۲	۴۸	۳۳/۸	-

منبع: مطالعات میدانی ۱۳۹۰

قلمرو جغرافیایی پژوهش

ناحیه مورد مطالعه در جنوب استان اردبیل بین ۴۸ درجه و ۱۰ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۵۵ دقیقه طول جغرافیایی شرقی و ۳۷ درجه و ۱۱ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۵۱ دقیقه عرض جغرافیایی شمالی واقع شده است (معاونت برنامه‌ریزی استان اردبیل، ۱۳۸۷). این شهرستان در یک ناحیه کوهستانی واقع شده است که ارتفاع مرکز شهرستان از سطح دریا ۱۷۹۶ متر است (معاونت برنامه‌ریزی استان اردبیل، ۱۳۸۷) و اداره کل هواشناسی استان

اردبیل، ۱۳۸۷) و حدود ۲۸۰۰ کیلومتر مربع مساحت دارد. خلخال از سه بخش مرکزی، خورش رستم و شاهرود با ۱۵۰ آبادی که تعداد ۱۴۲ آبادی آن دارای سکنه و ۸ آبادی خالی از سکنه تشکیل شده است (معاونت برنامه‌ریزی استان اردبیل، ۱۳۸۷).

مرتفع‌ترین و کم‌ارتفاع‌ترین نقطه مورد مطالعه در بخش خورش رستم قله آق داغ با ارتفاع ۳۳۰۳ متر و حاشیه قزل اوزن با حدود ۶۰۰ متر در روستای نمپیل واقع شده است از شمال به شهرستان کوثر، از غرب به شهرستان کوثر و استان آذربایجان شرقی (شهرستان میانه)، از جنوب به استان زنجان و از شرق به استان گیلان محدود می‌شود و همین امر موقعیت خاصی را به جهت واقع شدن بین سه استان آذربایجان شرقی، زنجان و گیلان به آن بخشیده است. بارزترین خصیصه پیکره جغرافیایی ناحیه، کوهستانی بودن آن بوده که به دلیل شرایط جغرافیایی خاص و کوهستانی بودن به سه ناحیه متفاوت تقسیم می‌گردد در نواحی مرتفع دارای اقلیم سرد و کوهستانی، در نواحی کم ارتفاع حاشیه رود قزل اوزن اقلیم گرمسیری و حد فاصل آن دو از اقلیم گرمسیری تا کوهستانی است (آقای هاشجین، ۱۳۸۸: ۶۳).

باتوجه به موقعیت جغرافیایی ناحیه ۸۶/۲ درصد از مساحت شهرستان را جنگل و مراتع تشکیل می‌دهد که نشان دهنده فراهم بودن زمینه‌های فعالیت‌های دامداری و گردشگری بوده و تنها در حدود ۱۱ درصد از کل اراضی، زمین‌های زراعی و باغی می‌باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۳، سازمان مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۶، سازمان جهاد کشاورزی، ۱۳۸۶ و اداره کل منابع طبیعی استان، ۱۳۸۶) علیرغم اینکه ناحیه مورد مطالعه در حوزه آبریز دریای خزر است ولی با توجه به جریان رودخانه‌ها در سراسر ناحیه پنج حوضه فرعی مشتمل بر حوضه سنگور چای، شاهرود، کندرق، سقزچی چای و زال چای ملاحظه می‌شود (مولایی هاشجین، ۱۳۷۷).

در کنار آب‌های سطحی اغلب آب‌های زیرزمینی شهرستان خلخال از طریق چشمه‌ها به سطح زمین آمده که در شکل‌گیری استقرارگاه‌های روستایی نقش عمده‌ای داشته‌اند بطوریکه حدود ۹۰ درصد روستاهای شهرستان و تمامی روستاهای دارای سکنه از چشمه برخوردارند (مولایی-هاشجین، ۱۳۷۷).

اکثر نقاط مسکونی در کوهپایه‌ها و یا در کنار رودها شکل گرفته‌اند براساس آمار سال ۱۳۸۵ تعداد ۴۷۲۶۴ نفر با ۴۹/۷۵ درصد از کل جمعیت شهرستان در نقاط روستایی و ۴۷۷۴۰ نفر ۵۰/۲۵ درصد از کل جمعیت شهرستان در سه نقطه شهری خلخال زندگی می‌کنند. تراکم جمعیت ۶۵ نفر در کیلومتر مربع، مهاجرفرستی، زبان آذری (تاتی) و ترکی آذری، کردی و الگوی اشتغال کشاورزی، صنعت و خدمات از جمله ویژگی‌های ناحیه مورد مطالعه است.

جدول ۲. تقسیمات کشوری جنوب استان اردبیل

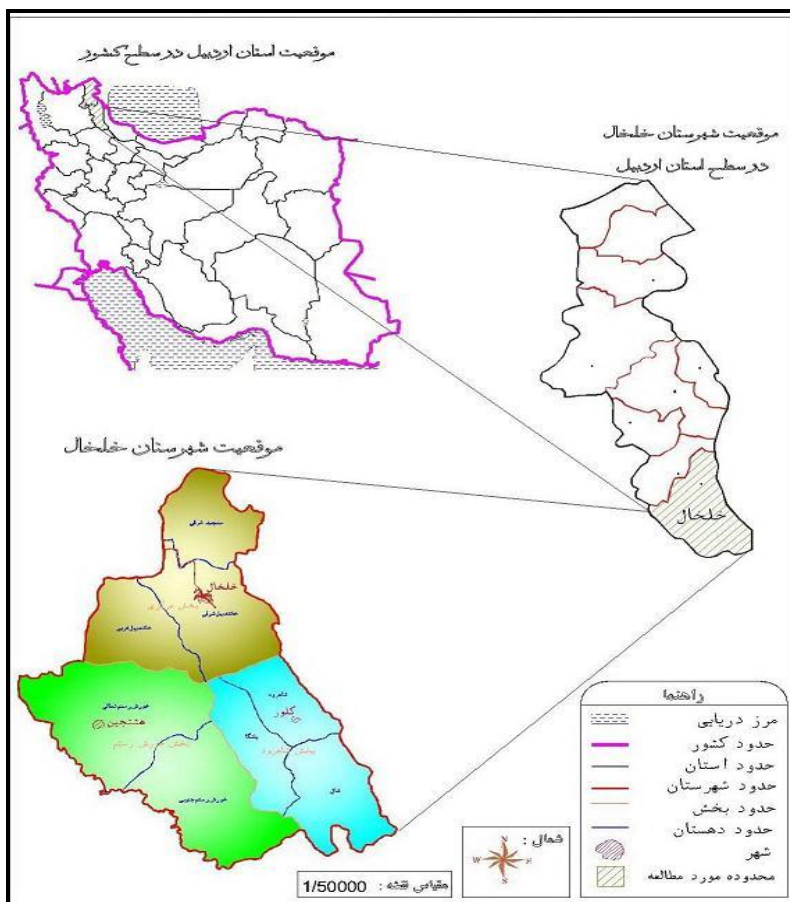
شرح	نام شهر	نام دهستان	تعداد آبادی	
			جمع	دارای سکنه
شهرستان خلخال	۳	۸	۱۵۰	۱۴۲
بخش مرکزی	خلخال	خانند بیل شرقی	۲۴	۲۳
		خانند بیل غربی	۲۴	۲۴
جمع	۱	سنجد شرقی	۱۶	۱۵
		۳	۶۴	۶۲
بخش خورش رستم	هاشجین	خورش رستم شمالی خورش	۳۴	۳۰
		رستم جنوبی	۱۸	۱۷
جمع	۱	۲	۵۲	۴۷
بخش شاهرود	کلور	شاهرود	۴	۴
		پلنگا	۷	۶
		شال	۲۳	۲۳
		۳	۳۳	
جمع	۱	۳	۳۴	۳۳

منبع: معاونت برنامه‌ریزی استانداری اردبیل، ۱۳۸۷، سالنامه آماری استان اردبیل ۱۳۸۶

جدول ۳. توزیع جمعیت شهرستان خلخال؛ تفکیک مناطق شهری و روستایی

شرح	کل		مناطق شهری		مناطق روستایی	
	خانوار	جمعیت(نفر)	خانوار	جمعیت(نفر)	خانوار	جمعیت(نفر)
شهرستان	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
بخش مرکزی	۲۳۰۱۶	۱۰۰	۱۱۵۳۸	۵۰/۱	۱۱۴۷۸	۴۹/۹
بخش خورش رستم	۱۵۶۳۵	۶۷/۹	۹۶۵۲	۶۱/۷	۵۹۸۳	۳۸/۳
بخش شاهرود	۳۷۷۱	۱۶/۴	۱۲۰۵	۳۲	۲۵۶۶	۶۸
	۹۵۰۰۴	۱۰۰	۴۷۷۴۰	۵۰/۳	۴۷۲۶۴	۴۹/۷
	۶۵۶۳۸	۶۹/۱	۳۹۷۵۴	۶۰/۶	۲۵۸۸۴	۳۹/۴
	۱۵۲۰۴	۱۶/۰۱	۵۱۴۵	۳۳/۸	۱۰۰۵۹	۵۶/۲
	۱۴۱۶۲	۱۴/۹	۲۸۴۱	۲۰/۱	۱۱۳۲۱	۷۹/۹

منبع مرکز آمار ایران- ۱۳۸۶، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵ شهرستان خلخال

شکل ۱. نقشه جایگاه شهرستان خلخال در تقسیمات اداری - سیاسی کشور

یافته‌ها و بحث

توزیع جاذبه‌های گردشگری روستایی خلخال

با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی شهرستان خلخال اعم از طبیعی و انسانی و براساس مطالعات میدانی و مشاهده انواع جاذبه‌های متنوع در نقاط روستایی و عشایری مهمترین جاذبه‌های توریستی شهرستان عبارتند از:

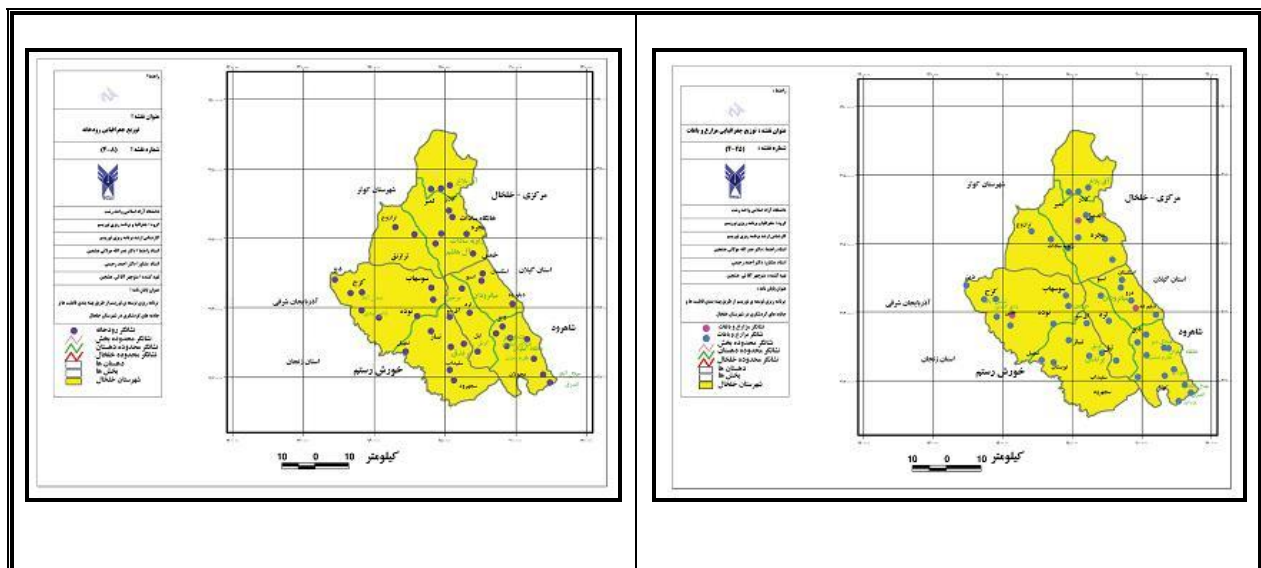
جاذبه‌های طبیعی

چشم‌انداز طبیعی شهرستان با برخورداری از جاذبه‌های متنوع جهت فعال سازی گردشگری با رویکرد اکوتوریستی بسیار مناسب است. رودخانه‌های دائمی و فصلی، چشمه‌ها، حیات وحش، گیاهان دارویی واقع در مراتع شهرستان که حدود ۸۰ درصد از وسعت شهرستان را به خود اختصاص داده است. قله مرتفع بیلاقی از سطح محلی روستا تا سطح بخشی و شهرستانی مانند قله آق داغ با ارتفاع ۳۳۰۳ متر از سطح دریا، جنگل‌های خاص با گونه‌های ویژه و کمیاب، مناطق حفاظت شده، غارهای طبیعی، آبشار، معادن و آب‌های معدنی و درمانی به ترتیب از جاذبه‌های طبیعی که در محدوده‌های روستایی و عشایری شهرستان واقع شده‌اند به شمار می‌روند (جدول ۴).

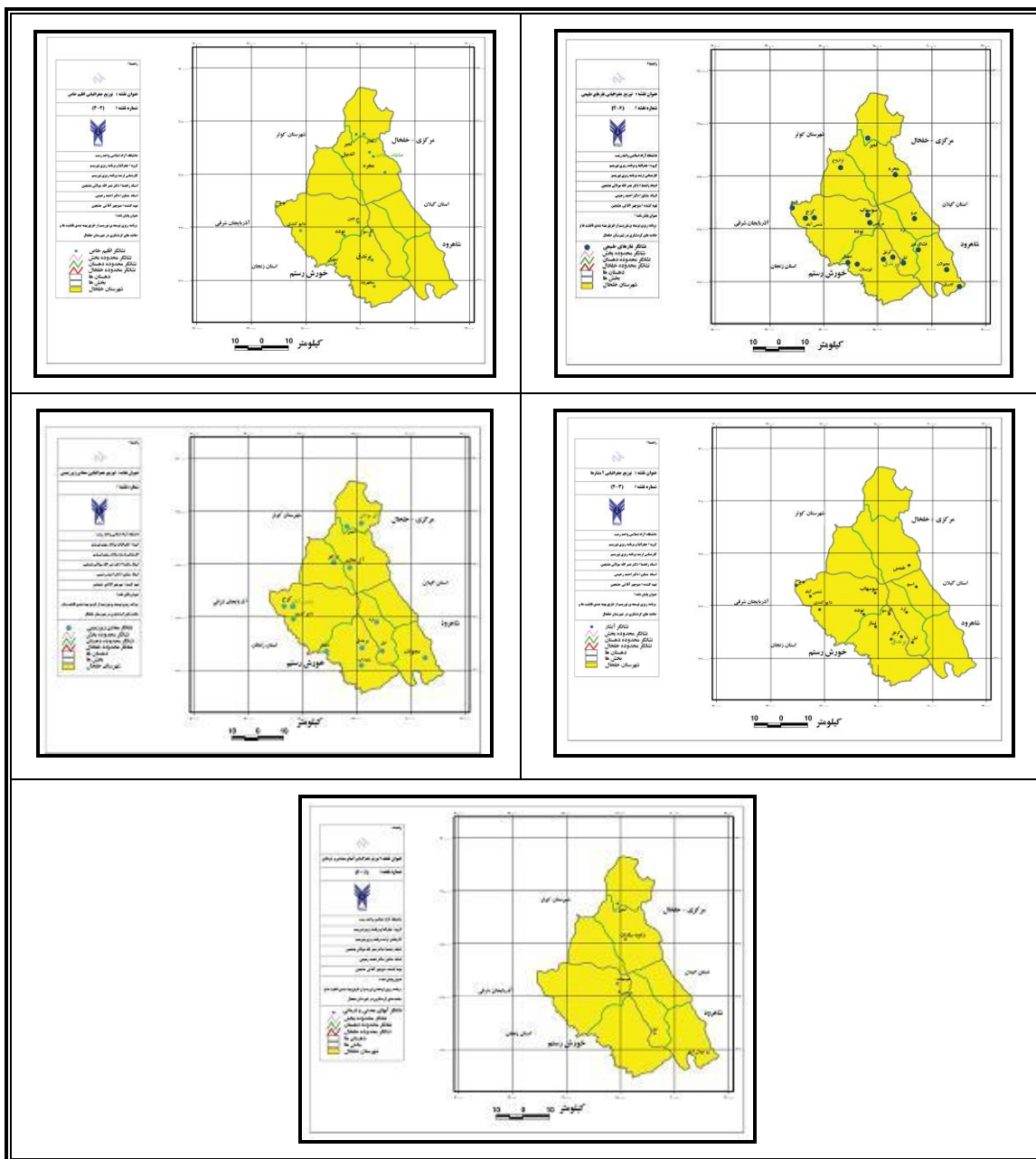
جدول ۴. توزیع انواع و رتبه جاذبه‌های طبیعی در شهرستان خلخال

رتبه	تعداد	جاذبه‌های طبیعی	ردیف
۱	۴۵	مزارع و باغات	۱
۲	۳۹	رودخانه	۲
۳	۳۸	حیات وحش	۳
۴	۳۷	گیاهان دارویی	۴
۵	۳۶	قله کوه (ارتفاعات)	۵
۶	۳۲	چشمه	۶
۷	۲۱	جنگل	۷
۸	۱۹	مناطق حفاظت شده	۸
۹	۱۷	غارهای طبیعی	۹
۱۰	۱۳	اقلیم محلی (میکروکلیم)	۱۰
۱۰	۱۳	آبشار	۱۱
۱۰	۱۳	معادن	۱۲
۱۱	۶	آب‌های معدنی	۱۳

منبع: مطالعات میدانی نگارنده ۱۴۰۲-۱۳۶۷

ادامه شکل ۲. نقشه‌های توزیع جغرافیایی انواع جاذبه‌های طبیعی در شهرستان خلخال

جاذبه‌های فرهنگی

در کنار جاذبه‌های متنوع طبیعی شهرستان خلخال با توجه به سابقه سکونت و استقرار جمعیت در مناطق روستایی و عشایری و تنوع فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مهمترین جاذبه‌های فرهنگی به ترتیب اهمیت در سطح روستاها و استقرارگاه‌های عشایری عبارتند از: مزارع و باغات که تقریباً در تمامی روستاهای ناحیه با چشم‌انداز متنوع و خاص به چشم می‌خورند، صنایع دستی با توجه به رواج دامداری و سایر فعالیت‌های کشاورزی در سطح ناحیه و وجود مواد اولیه آنها که برخی از تولیدات صنایع دستی جنبه صادراتی دارند اگرچه در گذشته انواع صنایع فعال و نیمه فعال بیشتر از حال بوده است، اماکن مذهبی و زیارتی مقدس و خانه‌های سنتی با ویژگی‌های خاص معماری خود در سطح تمامی بخش‌های ناحیه، قلمرو عشایری با جاذبه‌های خاص خود نظیر؛ حرکت و جابجایی بین بیلاق و قشلاق، شیر دوشی، صنایع دستی و آداب و رسوم ویژه آنها، تپه‌های باستانی در سطح برخی نقاط روستایی که سابقه سکونت در ناحیه را به بیش از سه هزار و پانصد سال نشان می‌دهد.

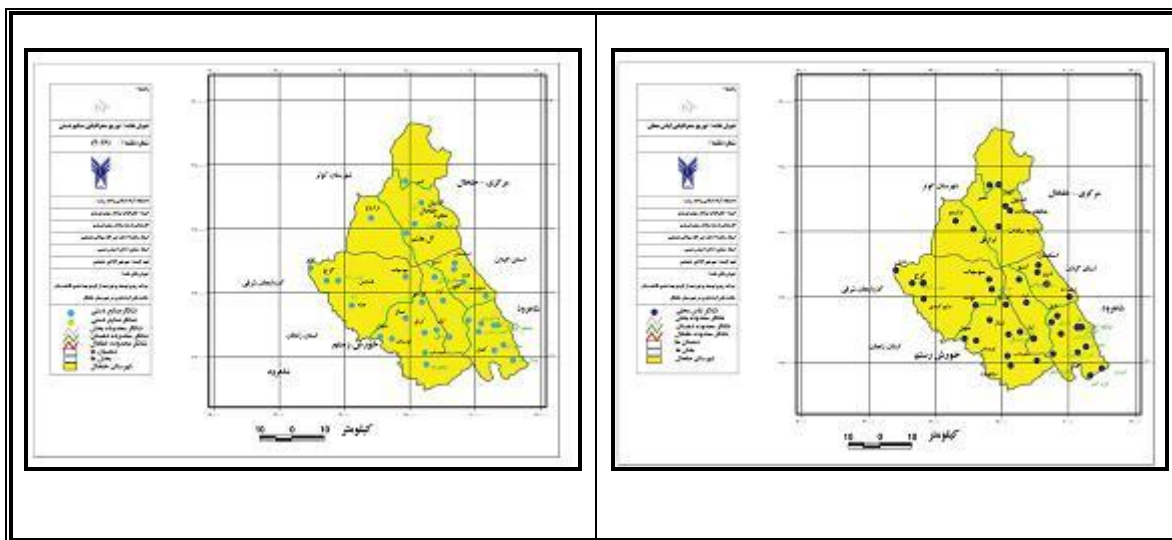
درختان کهنسال با عنوان پیرلر که با فضای خاص خود و اعتقاد به آرامیدن افراد خاصی که در باورهای مردم آنها که به صورت سینه به سینه نقل شده‌اند از تقدسی خاص برخوردارند.

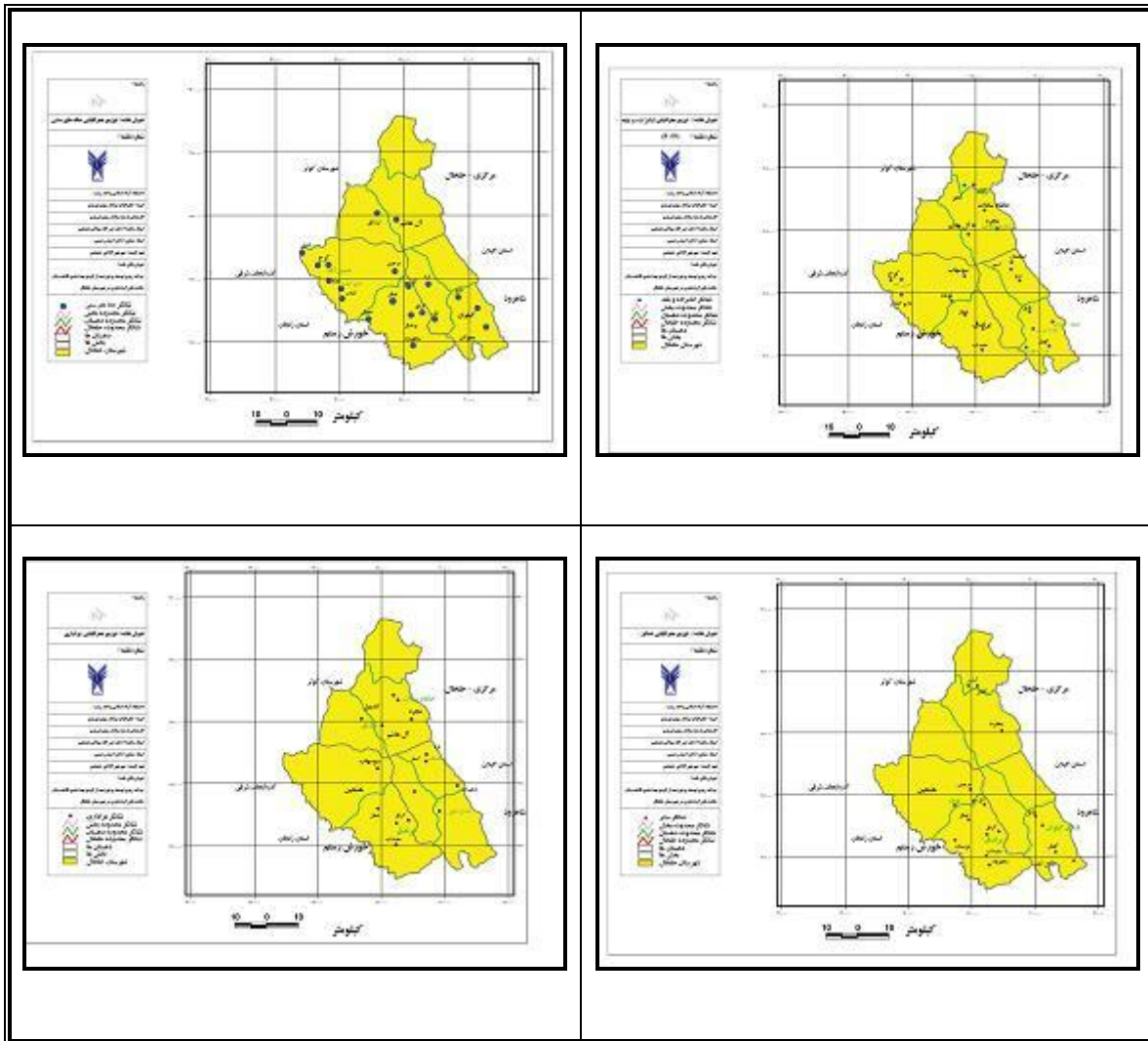
حمام‌های تاریخی و قدیمی در روستاها، بافت‌های باارزش روستایی به لحاظ موقعیت جغرافیایی حاکم بر استقرارگاه‌های روستایی که برخی از آنها از طریق شناسایی و تهیه طرح‌های تفصیلی از سوی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل بازسازی شده‌اند، برگزاری مراسم عزاداری و مولودی خوانی در بین برادران اهل سنت روستاهای اهل سنت نشین شهرستان و بویژه روستاهای کزج و شمس آباد می‌شوند (جدول ۵).

جدول ۵. توزیع انواع و رتبه جاذبه‌های فرهنگی در شهرستان خلخال

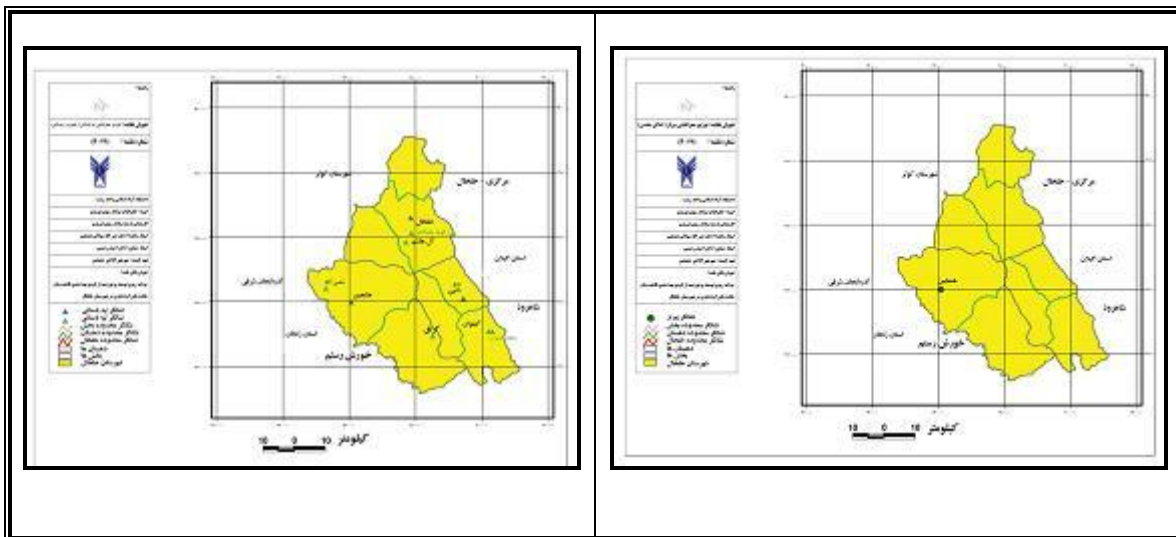
رتبه	تعداد	جاذبه های فرهنگی	ردیف
۱	۴۰	لباس های محلی	۱
۲	۳۳	صنایع دستی	۲
۳	۲۲	امامزاده ، بقعه و زیارتگاه	۳
۴	۱۸	خانه های سنتی	۴
۵	۱۶	جاذبه های عشایری	۵
۶	۱۴	مراسم عزاداری	۶
۷	۸	پیرلر و درختان کهنسال	۷
۸	۷	تپه‌های باستانی	۸
۸	۷	استخر پرورش ماهی	۹
۹	۴	بافت های با ارزش	۱۰
۱۰	۲	مراسم مولودخوانی	۱۱
۱۰	۲	حمام تاریخی	۱۲

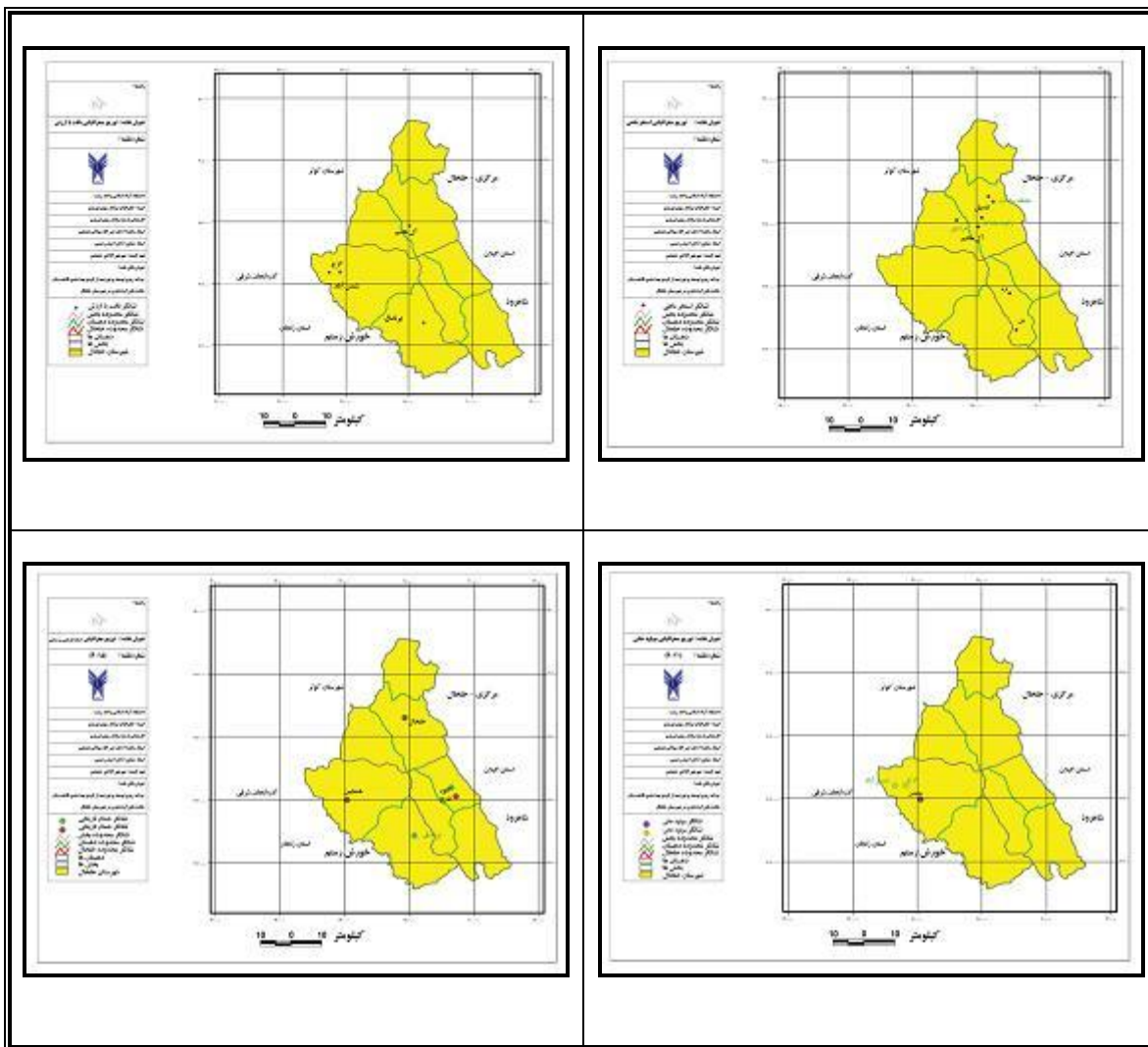
منبع: مطالعات میدانی نگارنده ۱۴۰۲-۱۳۶۷

شکل ۳. نقشه‌های توزیع جغرافیایی انواع جاذبه‌های فرهنگی در شهرستان خلخال

ادامه شکل ۳. نقشه‌های توزیع جغرافیایی انواع جاذبه‌های فرهنگی در شهرستان خلخال

براساس نتایج مطالعات میدانی ۶۵/۷ درصد جاذبه‌های روستایی شهرستان را جاذبه‌های طبیعی با تعداد ۳۳۵ جاذبه با متوسط سرانه ۷ جاذبه برای هریک از روستاهای شهرستان و ۳۴/۳ درصد جاذبه‌های روستایی نیز را جاذبه‌های فرهنگی با تعداد ۱۷۵ جاذبه با متوسط سرانه ۳/۷ جاذبه برای هریک از روستاهای شهرستان را شامل می‌شد بر این اساس الگوی جاذبه‌های توریستی روستاهای شهرستان به ترتیب اکوتوریسم و توریسم فرهنگی است (جدول ۶).

جدول ۶. رتبه‌بندی انواع جاذبه‌های گردشگری روستاهای شهرستان خلخال بر حسب بخش

شرح	روستای نمونه	جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی		جاذبه‌های طبیعی		جاذبه‌های فرهنگی	
		تعداد	سرانه روستا	رتبه	سرانه روستا	تعداد	سرانه روستا
بخش مرکزی	۱۲	۱۱۸	۹/۸	۲	۶/۶	۳۹	۳/۳
بخش شاهرود	۱۹	۱۷۷	۹/۳	۳	۶/۲	۵۹	۳/۱
بخش خورش رستم	۱۷	۲۲۲	۱۳/۱	۱	۸/۴	۷۹	۴/۷
جمع شهرستان	۴۸	۵۱۰	۱۰/۶	-	۷/۰	۱۷۵	۳/۷

منبع: مطالعات میدانی، ۱۴۰۲

براساس جدول شماره ۷ و ۸ بین ۷۵ تا ۹۴ درصد از روستاهای نمونه شهرستان با رتبه یک تا پنج از جاذبه‌های طبیعی شامل مزارع و باغات، رودخانه، حیات وحش، گیاهان دارویی و قله کوه (ارتفاعات) برخوردار بوده‌اند در مقابل بین ۴۶ تا ۸۳ درصد از روستاهای نمونه با رتبه یک تا سه از جاذبه‌های فرهنگی شامل لباس‌های محلی، صنایع دستی و امامزاده، بقعه و زیارتگاه برخوردار بوده‌اند.

جدول ۷. رتبه‌بندی انواع جاذبه‌های طبیعی روستاهای نمونه شهرستان خلخال به تفکیک بخش

شرح	رتبه	تعداد	انواع جاذبه‌های طبیعی														
			چنگل	اقليم خاص (میکرو کليما)	آبشار	مناطق حفاظت شده	گیاهان دارویی	غارهای طبیعی	حیات وحش	رودخانه	قله کوه (ارتفاعات)	چشمه	آب‌های معدنی	مزارع و باغات	معادن		
بخش مرکزی	رتبه	تعداد	۴	۵	۱	۴	۸	۳	۱۱	۲	۱۰	۸	۲	۱۱	۴	۷۹	۲
بخش شاهرود	رتبه	تعداد	۴	۰	۳	۴	۱۷	۵	۱۷	۱۴	۱۳	۱۸	۲	۱۸	۳	۱۱۸	۳
بخش خورش رستم	رتبه	تعداد	۱۳	۸	۹	۱۱	۱۲	۹	۱۲	۱۳	۱۵	۱۶	۲	۱۶	۶	۱۴۳	۱
جمع شهرستان	رتبه	تعداد	۲۱	۱۳	۱۳	۱۹	۳۷	۱۷	۳۷	۴۰	۴۸	۳۲	۶	۴۵	۱۳	۳۳۵	-
رتبه	رتبه	رتبه	۷	۱۰	۱۰	۸	۴	۹	۴	۳	۲	۶	۱۱	۱	۱۰	-	-

منبع: مطالعات میدانی، ۱۴۰۲

جدول ۸. رتبه‌بندی انواع جاذبه‌های فرهنگی روستاهای نمونه شهرستان خلخال به تفکیک بخش

شرح	رتبه	تعداد	انواع جاذبه‌های فرهنگی														
			صنایع دستی	لباس‌های محلی	امام زاده، بقعه و زیارتگاه	خانه‌های سنتی	جاذبه‌های عشایری	مراسم عزاداری	مراسم مولودی خوانی	پیرو و درختان کهنسال	تپه‌های باستانی	استخر پرورش	بافت‌های باارزش	حمام تاریخی			
بخش مرکزی	رتبه	تعداد	۲	۱	۲	۵	۴	۳	۵	-	۱	۲	۵	۱	۰	۳۹	۳
بخش شاهرود	رتبه	تعداد	۱۴	۱۷	۸	۵	۴	۴	۴	-	۳	۰	۲	۱	-	۵۹	۲
بخش خورش رستم	رتبه	تعداد	۱۳	۱۶	۸	۱۳	۹	۵	۹	۲	۷	۰	۲	۳	۱	۷۹	۱
جمع شهرستان	رتبه	تعداد	۳۳	۴۰	۲۲	۲۰	۱۶	۱۶	۱۶	۱۴	۲	۷	۷	۴	۲	۱۷۵	-
رتبه	رتبه	رتبه	۲	۱	۳	۴	۵	۵	۵	۶	۱۰	۸	۸	۹	۱۰	-	-

منبع: مطالعات میدانی، ۱۴۰۲

همچنین براساس جدول ۹ روستاهای شهرستان خلخال از حداقل یک جاذبه با رتبه ۱۶ تا ۱۹ جاذبه با رتبه ۱ برخوردار بوده و روستاهای برندق، کزج، سوسه‌باب، نساژ، مره جین، شمس‌آباد و آل هاشم از بخش‌های خورش رستم و مرکزی با برخوردار از ۱۵ تا ۱۹ جاذبه در رتبه‌های اول تا چهارم قرار گرفته‌اند.

براساس جدول ۱۰ که در آن انواع جاذبه‌های طبیعی روستاهای نمونه شهرستان خلخال بر حسب نوع جاذبه و بخش‌های سه‌گانه رتبه‌بندی گردیده است بخش خورش رستم با تعداد ۱۴۳ جاذبه طبیعی و سرانه ۸/۴ جاذبه برای هر روستا در رتبه اول و بخش‌های مرکزی و شاهرود به ترتیب با ۷۹ و ۱۱۸ جاذبه و سرانه ۶/۶ و ۶/۲ جاذبه برای هر روستا در رتبه‌های دوم و سوم قرار گرفته‌اند.

این در حالی است که جاذبه‌های فرهنگی با متوسط سرانه ۳/۷ جاذبه برای هر یک از روستاهای کل شهرستان اگر چه الگوی رتبه‌بندی مانند جاذبه‌های طبیعی است ولی سرانه روستا برای هر یک از جاذبه‌ها به ترتیب ۴/۷، ۳/۳ و ۳/۱ می‌باشد.

در مجموع بخش خورش رستم با ۲۲۲ جاذبه و سرانه ۱۳/۱ جاذبه برای هریک از روستاها در جایگاه نخست و بخش‌های مرکزی و شاهرود به ترتیب با ۱۱۸ و ۱۷۷ جاذبه با سرانه ۹/۸ و ۹/۳ جاذبه برای هر روستا به ترتیب در رتبه‌های دوم و سوم واقع شده‌اند. با توجه به جداول رتبه‌بندی جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی روستاهای شهرستان خلخال که در جدول شماره ۱۱ نشان داده شده است بخش خورش رستم با ۴۱/۲ درصد از روستاهای بخش را با ۲۰-۱۵ جاذبه توریستی از آن خود کرده و در مقام نخست قرار دارد و بخش شاهرود فاقد رتبه یک بوده و بخش مرکزی نیز با ۱ روستا تنها ۸/۳ درصد روستاها در رتبه نخست واقع شده‌اند. همچنین در مقیاس روستایی حدود ۶۷ درصد روستاهای واقع در رتبه‌های اول تا پنجم با ۱۴ تا ۱۹ جاذبه مربوط به بخش خورش رستم می‌باشد که در گروه یک قرار دارند و از نظر تعداد جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی و رتبه روستاها و نیز رتبه‌بندی بخش‌های سه گانه روستاهای بخش‌های خورش رستم و نیز بخش خورش رستم در جایگاه نخست واقع شده است.

جدول ۹. رتبه‌بندی روستاهای نمونه شهرستان خلخال بر حسب انواع جاذبه‌های توریستی بر حسب بخش

رتبه	تعداد جاذبه	بخش	روستا	ردیف	رتبه	تعداد جاذبه	بخش	روستا	ردیف
۱	۱۹	خورش رستم	خانقاه سادات	۲۶	۱	۱۹	خورش رستم	برندق	۱
۲	۱۷	خورش رستم	دیز	۲۷	۲	۱۷	خورش رستم	کزج	۲
۳	۱۶	مرکزی	قشلاق دیز	۲۸	۳	۱۶	مرکزی	سوسهباب	۳
۴	۱۵	خورش رستم	خانقاه گیلوان	۲۹	۴	۱۵	خورش رستم	نساز	۴
۵	۱۵	خورش رستم	سجهرود	۳۰	۴	۱۵	خورش رستم	مره جین	۵
۶	۱۵	خورش رستم	ترازوج	۳۱	۴	۱۵	خورش رستم	شمس آباد	۶
۷	۱۵	مرکزی	دپلم ده	۳۲	۴	۱۵	مرکزی	آل هاشم	۷
۸	۱۴	خورش رستم	خانقاه گیلوان	۳۳	۵	۱۴	خورش رستم	نوده	۸
۹	۱۴	خورش رستم	هشی	۳۴	۵	۱۴	خورش رستم	آق سو	۹
۱۰	۱۴	خورش رستم	اسکستان	۳۵	۵	۱۴	خورش رستم	دایوکنندی	۱۰
۱۱	۱۴	شاهرود	میان رودان	۳۶	۵	۱۴	شاهرود	لرد	۱۱
۱۲	۱۴	شاهرود	گیلوان	۳۷	۵	۱۴	شاهرود	تیل	۱۲
۱۳	۱۳	مرکزی	طهارم دشت	۳۸	۶	۱۳	مرکزی	لمیر	۱۳
۱۴	۱۳	مرکزی	کپهیل	۳۹	۶	۱۳	مرکزی	مجره	۱۴
۱۴	۱۳	مرکزی	تویستان	۴۰	۶	۱۳	مرکزی	اندبیل	۱۴
۱۶	۱۲	شاهرود	آق بلاغ	۴۱	۷	۱۲	شاهرود	ماجولان	۱۶
۱۷	۱۲	خورش رستم	قشلاق گیلوان	۴۲	۷	۱۲	خورش رستم	دیز	۱۷
۱۸	۱۲	خورش رستم	تازه کند گلوزان	۴۳	۷	۱۲	خورش رستم	سفیدآب	۱۸
۱۹	۱۲	خورش رستم	اندرق	۴۴	۷	۱۲	خورش رستم	نمپیل	۱۹
۲۰	۱۱	مرکزی	خمس	۴۵	۸	۱۱	مرکزی	لکلار	۲۰
۲۱	۱۱	مرکزی	تازه کند گندم آباد	۴۶	۸	۱۱	مرکزی	زاویه سادات	۲۱
۲۲	۱۱	شاهرود	کشاب	۴۷	۸	۱۱	شاهرود	اسبو	۲۲
۲۳	۱۱	شاهرود	زاویه جعفرآباد	۴۸	۸	۱۱	شاهرود	درو	۲۳
۲۴	۱۱	شاهرود	-	-	۸	۱۱	شاهرود	جلال آباد	۲۴
۲۵	۱۰	مرکزی	-	-	۹	۱۰	مرکزی	ترزنق	۲۵

منبع: مطالعات میدانی، ۱۴۰۲

جدول ۱۰. رتبه‌بندی جاذبه‌های توریستی در روستاهای نمونه شهرستان خلخال

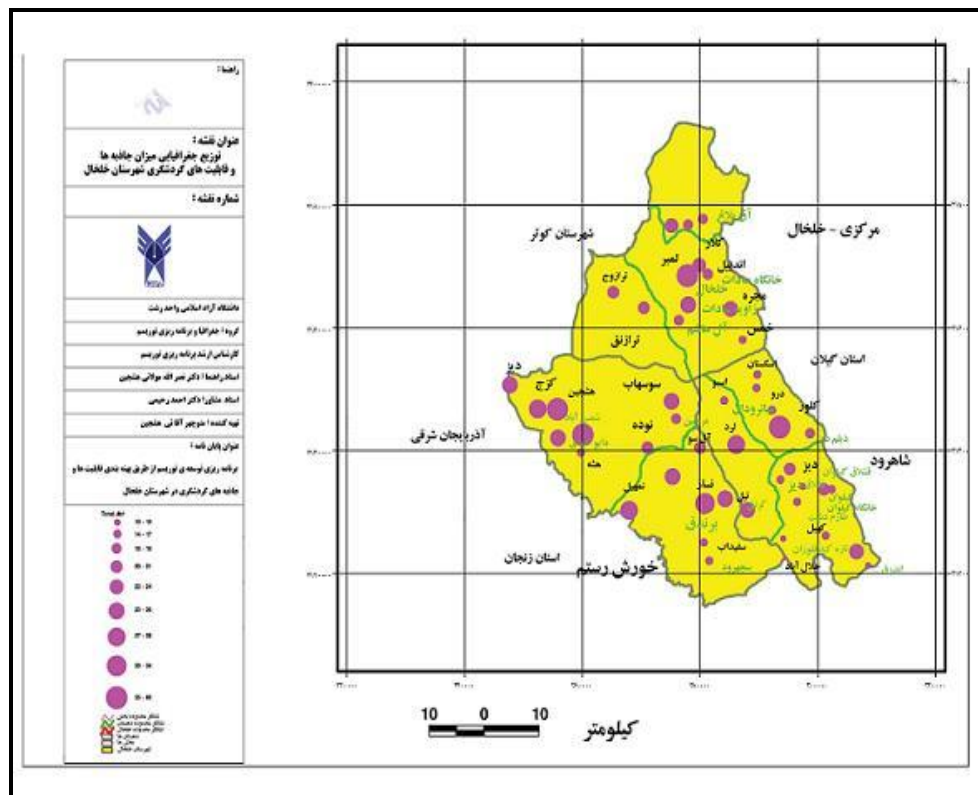
شرح	جمع جاذبه های طبیعی و فرهنگی		جاذبه های طبیعی		جاذبه های فرهنگی	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
رتبه یک (۱۰-۱)	۷	۲۸/۰	۱	۷/۷	۶	۵۰/۰
رتبه دو (۲۵-۱۰)	۱۰	۴۰/۰	۶	۴۶/۱۵	۴	۳۳/۳
رتبه سه (۵۰-۲۵)	۸	۳۲/۰	۶	۴۶/۱۵	۲	۱۶/۷
جمع	۲۵	۱۰۰/۰	۱۳	۱۰۰/۰	۱۲	۱۰۰/۰

منبع: مطالعات میدانی، ۱۴۰۲

جدول ۱۱. رتبه‌بندی روستاهای نمونه بر حسب انواع جاذبه‌های گردشگری به تفکیک بخش در شهرستان خلخال

شرح	جمع		بخش مرکزی		بخش شاهرود		بخش خورش رستم	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
رتبه یک (۲۰-۱۵)	۸	۱۶/۷	۱	۸/۳	-	۰/۰	۷	۴۱/۲
رتبه دو (۱۵-۱۰)	۲۲	۴۵/۸	۷	۵۸/۳	۸	۴۲/۱	۷	۴۱/۲
رتبه سه (۱۰-۵)	۱۴	۲۹/۲	۲	۱۶/۷	۱۰	۵۲/۶	۲	۱۱/۸
رتبه چهارم (۵-۱۱)	۴	۸/۳	۲	۱۶/۷	۱	۵/۳	۱	۵/۸
جمع	۴۸	۱۰۰	۱۲	۱۰۰	۱۹	۱۰۰	۱۷	۱۰۰

منبع: مطالعات میدانی، ۱۴۰۲

شکل ۴. رتبه‌بندی انواع جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی گردشگری شهرستان خلخال به تفکیک روستاها

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالبی که در سطور قبل به آنها اشاره گردید شهرستان خلخال به جهت برخورداری از جاذبه‌های متنوع و مختلف طبیعی و فرهنگی از زمینه‌های بسیار مناسبی جهت توسعه توریسم برخوردار می‌باشد. بنابراین در صورت فراهم کردن زمینه حضور گردشگران و امکان ماندگاری و افزایش مدت مذکور می‌توان ضمن توسعه گردشگری روستایی شهرستان خلخال به عنوان یکی از محورهای توسعه راهبردی شهرستان به توسعه روستایی نیز از طریق تجهیز امکانات و زیرساخت‌های گردشگری در نواحی روستایی و عشایری و افزایش اشتغال، درآمدزایی، توسعه اقتصادی و به دنبال آن ماندگاری جمعیت در سطح شهرستان و تثبیت جمعیت که در طی دو دهه اخیر با رشد منفی مواجه بوده است توسعه اجتماعی و فرهنگی اتفاق خواهد افتاد. بنابراین از نظر اولویت‌بندی روستاها بر حسب تعداد انواع جاذبه‌ها و رتبه هریک از آنها که بین یک تا شانزده رتبه‌بندی شده‌اند روستاهای با تعداد جاذبه‌های ۲۰-۱۵ با رتبه یک در اولویت اول، روستاهای با ۱۵-۱۰ جاذبه با رتبه دو در اولویت دوم و روستاهای با تعداد ۱۰-۵ جاذبه با رتبه سه در اولویت سوم و روستاهای با ۵-۱ جاذبه با رتبه چهار در اولویت چهارم برنامه‌ریزی توسعه گردشگری قرار دارند. که ۸۲/۴ درصد از روستاهای بخش خورش رستم در رتبه اول و دوم قرار گرفته‌اند و این در حالی است که تنها ۴۲/۱ درصد از روستاهای بخش شاهرود و ۶۶/۶ درصد روستاهای بخش مرکزی در رتبه‌های اول و دوم قرار گرفته‌اند که بایستی در برنامه‌ریزی‌ها مورد توجه قرار گیرند.

از نظر بخشی نیز بخش خورش رستم، بخش مرکزی و بخش شاهرود به ترتیب در اولویت‌های اول تا سوم برای برنامه‌ریزی توسعه گردشگری واقع شده‌اند.

حیات وحش منطقه آق داغ خورش رستم

غار طبیعی - روستای کزج، خورش رستم

رودخانه قزل اوزن ، روستای نمهیل

منطقه حفاظت شده خورش رستم (آقسو)

آبشار مُسنی
نوده

جنگل های نوده - بخش خورش رستم

شکل ۵. نماهایی از جاذبه‌های توریستی در روستاهای نمونه شهرستان خلخال

جنگل های پهن برگ - منطقه نمونه گردشگری اندبیل

نمونه ای از گردشگاههای خلخال، روستای اندبیل

چشمه میر عادل بولاغی
منطقه نمونه گردشگری اندبیل

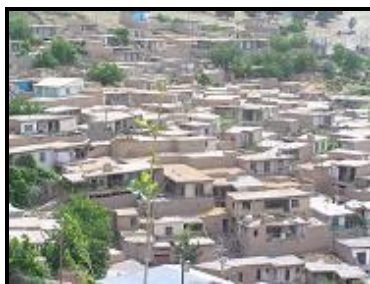
باغات روستای نمپیل حاشیه قزل اوزن

درخت پیرلر منامن دوزلری

جشنواره انگور - کزج،

بافت با ارزش روستای کزج دهمین روستای ایران از نظر بافت با ارزش

عشایر سجهرود- ایواغلو دامنه آق داغ

چشم انداز روستای برندق - بخش خورش رستم

پذیرایی در مراسم مولودی پیامبر اکرم (ص)، شمس آباد

خانه سنتی واقع شده در روستای برندق متعلق به مرحوم امیرمحمد معروف به خان روستا که امروزه به بیلیک باغی معروف است.

درخت کهنسال-نوده

ادامه شکل ۵. نماهایی از جاذبه‌های توریستی در روستاهای نمونه شهرستان خلخال

منابع

- آقایی هاشجین، م، ۱۳۸۸، برنامه‌ریزی توسعه توریسم از طریق پهنه‌بندی قابلیت‌ها و جاذبه‌های گردشگری در شهرستان خلخال، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی توریسم، گروه جغرافیای انسانی - دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت.
- اداره کل منابع طبیعی استان اردبیل، ۱۳۸۶، آمارهای منابع طبیعی استان اردبیل.
- اداره کل هواشناسی استان اردبیل، ۱۳۸۷، آمارهای هواشناسی استان اردبیل.
- اقدسی، ت، ۱۳۸۹، محدودیت‌ها و تنگناهای توسعه توریسم در شهرستان خلخال، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، گروه جغرافیای انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت.
- پاپلی‌یزدی محمدحسین، سقایی، مهدی، ۱۳۸۵، گردشگری (ماهیت و مفهوم)، انتشارات سمت.
- رحیمی، ح، ۱۳۸۱، جهانگردی روستایی و قلمرو آن، ماهنامه سیاسی اقتصادی، شماره ۱۸۶-۱۸۵.
- رضوانی، ع، ۱۳۷۲، جغرافیا و صنعت توریسم، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ سوم.
- رکن‌الدین افتخاری، ع، مهدوی، د، ۱۳۸۵، راهکارهای توسعه گردشگری روستایی با استفاده از مدل SWot، دهستان لواسان کوچک، فصلنامه مدرس علوم انسانی دوره ده، شماره دوم.
- سازمان جهاد کشاورزی استان اردبیل، ۱۳۸۶، آمارهای کشاورزی استان اردبیل.
- سازمان مسکن و شهرسازی استان اردبیل، ۱۳۸۶، آمارهای مسکن و شهرسازی استان اردبیل.
- سقایی، م، ۱۳۸۲، بررسی قابلیت‌های گردشگری روستایی در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد.
- شاربلی ریچارد، ج، ۱۳۸۰، ترجمه رحمت‌اله منشی زاده و فاطمه نصیری، انتشارات منشی.
- شریف زاده، ا، مرادنژاد، ه، ۱۳۸۰، توسعه پایدار و گردشگری روستایی، ماهنامه اجتماعی اقتصادی جهاد، خرداد و تیر ماه.
- قادی، ا، ۱۳۸۲، نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی پایدار، رساله دکتری جغرافیا - دانشگاه تربیت مدرس.
- کارگر، ب، ۱۳۸۶، توسعه شهرنشینی و صنعت گردشگری در ایران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶، نتایج تفصیلی شهرستان خلخال - سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵.
- معاونت برنامه ریزی استان اردبیل، ۱۳۸۷، آمار نامه استان اردبیل ۱۳۸۶.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۶۷، طرح توسعه فیزیکی هاشجین، پایان نامه کارشناسی جغرافیای انسانی - گروه جغرافیا - دانشگاه تهران.
- مولایی هاشجین، ن، ۱۳۷۷، برنامه ریزی توسعه خدمات زیر بنایی و روستایی در نواحی روستایی از دیدگاه جغرافیا، رساله دکتری تخصصی جغرافیای انسانی - برنامه ریزی روستایی و عشایری، گروه تخصصی جغرافیا دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۲، الگوی بهینه برای برنامه ریزی توسعه خدمات روستایی در ایران (مطالعه موردی: جنوب استان اردبیل) - فصلنامه علمی- پژوهشی تحقیقات جغرافیایی - سال هجدهم، شماره پیاپی ۷۰.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۰، طرح هادی روستاهای طولش، گورانسراب و بفرآجد - بخش مرکزی شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۱، طرح هادی روستای کزج - بخش خورش رستم شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۲، طرح هادی روستاهای نساز و نمهیل بخش خورش رستم شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۳، طرح هادی روستاهای کلی، بیرق، اوجغازعلیا (بخش مرکزی)، کجل، منامین (خورش رستم) و اسبو (شاهرود) شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۴، طرح هادی روستاهای لرد و شال - بخش شاهرود - شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۵، بررسی جغرافیایی روند تغییرات فضایی، عملکردی سکونتگاه‌های روستایی با تأکید بر نقش تغییرات اداری (مطالعه موردی: روستا - شهر هاشجین خلخال)، طرح پژوهشی - دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت.
- مولائی هاشجین، ن، ۱۳۸۶، طرح هادی روستاهای اناویز، بلیل (بخش مرکزی)، مزرعه و نوده (بخش خورش رستم) شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.

مولائی هسجین، ن، ۱۳۸۷، طرح بهسازی روستای نمونه برندق، بخش مرکزی شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.

مولائی هسجین، ن، ۱۳۸۷، طرح هادی روستاهای قشلاق گیلوان، قشلاق دیز و مجره، بخش مرکزی، شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.

مولائی هسجین، ن، ۱۳۸۸، توریسم و نقش آن در توسعه بخش خورش رستم خلخال، دومین همایش منطقه ای خورش رستم و توسعه - هسجین. مولائی هسجین، ن، ۱۳۸۸، طرح هادی روستاهای دیز، کیوی، جعفرآباد (بخش خورش رستم، گلوجه و ترازوج (بخش مرکزی) شهرستان خلخال - کارفرما بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان اردبیل - مهندسین مشاور آبادگران شهر و روستا.

Briden hann j. wickense . 2004 , Tourism routes as atool for the economic development of rural areas vibrant hope or impossible dream?

Management : [http : // www. els evier . com / Locat / tourman](http://www.els evier . com / Locat / tourman).

Gilg Anderw , 1988, Rural Recreation and Tourism , London.

Soteriades Morios , 2002, " Tourism and Environment in Rural Areas " www.fund. Acbe / prel udw.